

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 7, 100th Anniversary of Republic of Türkiye Special Issue

sisaddergi@gmail.com

Makale Tr/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gnderim Tarihi/Received Date: 23.06.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.09.2023

DOI: 10.30692/sisad.1319360

LOZAN GRŐMELERİ SÜRECİNDE FELEMENK SEFARETİ'NİN İZMİR'DE BULUNAN KİLİSE VE MEZARLIKLARINA SALDIRILDIĞINA YÖNELİK İDDİALARI

The Claims of the Embassy of the Dutch That an Attack Was Carried Out Towards Its Churches and Graveyards in İzmir During the Treaty of Lausanne

Feyza KURNAZ ŐAHİN

Prof. Dr.

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4858-1639

fsahin@aku.edu.tr

Atıf/Citation: Feyza Kurnaz Őahin (2023), "Lozan Görüşmeleri Sürecinde Felemenk Sefareti'nin İzmir'de Bulunan Kilise ve Mezarlıklarına Saldırıldığına Yönelik İddiaları", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı zel Sayısı, s. 51-61.

z: ÇalıŐmanın amacı Lozan görüşmeleri sürecinde Felemenk Sefareti'nin İzmir'de bulunan kilise ve mezarlıklarına Türkler tarafından saldırıldığına yönelik iddialarını irdelemek olarak tanımlanır. Lozan görüşmelerinin ilk safhasının başlamasının ardından özellikle de Lozan'da mezarlıklar meselesinin grŐldĐu periyotta başta İngiltere olmak üzere Mtfeffikler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yer alan mezarlık ve kiliseler gibi dinî ve ruhanî müesseselerine saldırıldığına ilişkin iddialarını artırdılar. Esasen bu iddialar Büyük Taarruz sonrasında İzmir'in istirdadı sürecinde de dillendirilmiŐti. Saldırı iddiaları Türk Hükümeti tarafından araŐtırıldıĐında mezarlıklara saldırının kasıtlı olmadığı ortaya ıktı.

Büyük Taarruz sonrasında Yunanların firarı esnasında Felemenk mezarlığında da tahribat olmuŐtu. Belediye bu mezarlığı da tamir ettirdi. Mezarlıkları tahrip eden 15 kişi cezalandırıldı. Ancak Lozan Konferansı kesintiye uğradığı dönemde Mart 1923'te Felemenk Sefareti, İzmir Konsolosluğu aracılığı ile İzmir Hançeşme'de bulunan Felemenk mezarlığına saldırıldığına ilişkin nota verdi. Şikayet zerine polis müdürü tarafından olay yerinde yapılan ve konsolosluk tercmanının da hazır bulunduğu incelemede mezarlığa saldırı olmadığı, evvelden yapılan tamiratın iyi olmaması nedeniyle mezar kapaklarının yerinden oynadığı ifade edilmişti. Ancak Felemenk Sefareti bunu kabul etmedi. Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı süreçte mezarlıklara saldırı iddialarının yeniden dillendirilmesi tesadüf değildi. Bu iddialar Türkiye'ye karşı baskı oluşturma amacını da taşıyordu. Çalışmada Felemenk Sefareti'nin meseleye yaklaŐımı ve Türk tarafının tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. AraŐtırmada temel olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanıldı.

Aanahtar Kelimeler: Mezarlık, Kilise, Saldırı, Lozan, İzmir, Felemenk.

Abstract: The aim of the study is defined to examine the claims that an attack was carried out towards the churches and graveyards of the Embassy of the Netherlands in İzmir by Turkish people during the Lausanne negotiations.

After the first stage of the Lausanne negotiations started, the Allied Powers, England foremost, increased the claims that an attack was carried out towards their religious and spiritual institutions such as the churches and graveyards in various parts of Anatolia, especially during the period when the issue of the graveyards was discussed in Lausanne. Essentially, these claims were also expressed during the recoupment of İzmir following the Great Offensive. When the attack claims were investigated by the Turkish Government, it was revealed that the attack towards the graveyards was not intentional.

After the Great Offensive, destruction also happened in the Dutch graveyard during the desertion of the Greeks. The municipality also made this graveyard repaired. Fifteen people who destroyed the graveyards were punished. However, during the period when the Lausanne Conference was interrupted in March 1923, the Embassy of the Netherlands sent a diplomatic note by the İzmir Consulate about the Dutch graveyard in Hançerme, İzmir, being attacked. In the analysis made by the head of the police on the scene upon a complaint and during which the translator of the consulate was ready, it was stated that there was no attack on the graveyard and grave covers came loose because the previously made repairs were not good. Expressing the claims of graveyard attacks again was not a coincidence during the period when the Lausanne Conference was interrupted. These claims also had the aim of causing pressure against Türkiye. The study evaluated the approach of the Embassy of the Dutch towards the issue, and the Turkish side's attitude and solutions towards the destruction of the churches and graveyards. The research benefited basically from the Ottoman Archive documents of the Presidency.

Keywords: Graveyard, Church, Attack, Lausanne, İzmir, Dutch.

GİRİŞ

Dünya ticaretinin Hint Okyanusu etrafında şekillendiği dönemlerde Osmanlı toprakları doğu-batı arasındaki bağlantıyı sağlaması bakımından stratejik bir öneme sahipti. Dolayısıyla bu güzergaha hakim olmak isteyen Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirme yolunu takip etti. Üstelik Osmanlı Hükümeti tarafından tanınan kapitülasyonlar buradaki ticareti daha cazip hale getirmekte idi. Bu sayede Avrupalı devletler İstanbul ve İzmir gibi liman şehirlerinde ticarethaneler ve konsolosluklar açtı. Hollandalılar için oldukça önemli olan İzmir Limanı, XVIII. yüzyıldan itibaren ciddi bir ticaret potansiyeline sahip oldu (Özdemir ve Genç, 2023, s. 466).

Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle siyasi ve ticari ilişkilerini derinleştirmesi Osmanlı topraklarında ticaret yapan levantenlerin sayısını arttırdı. Felemenklerin Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetleri çok eskiye dayanıyordu. Henüz Kanuni Sultan Süleyman döneminde İspanya ve Portekiz'e tanındığı gibi Felemenk tüccarlarına da bazı kolaylıklar sağlanmıştı. Örneğin Osmanlı memleketlerinde ticaret yaptıkları bölgelerde konsolosluk açabilme yetkisi tanındı. Fakat Felemenklerin ticaret hacmi henüz küçüktü ve konsolosun masraflarını karşılamaları mümkün değildi. Bu nedenle 1536'dan itibaren Fransa bayrağı altında Osmanlı karasularında ticaret yapmaya devam ettiler. Bilahare İngiliz elçisinin Osmanlı'ya müracaatı üzerine 1603 yılında Felemenk gemilerinin İngiliz bayrağı altında ticaret yapmalarına müsaade edildi (Turan, 2007, s. 25-26; Nazır, 2010, s. 433-439). 1600'lerde Atlantik kıyısı ülkeler olarak ifade edilen İngiltere ve Hollanda bölgede ticari potansiyellerini artırmışlar ve merkezîyetçilikten uzak daha esnek ve yenilikçi şartlara sahip ticaret yapısını benimsemişlerdi. Bu şartlarda çalışan İngiliz ve Hollanda şirketleri İzmir ve art bölgesine yoğun olarak gelmeye başladı (Goffman, 1995, s. 84-85). Bölgede malların taşınması hususunda Avrupalı tüccarlar arasında ciddi bir rekabet alanı oluştu (Goffman, 1995, s. 92-95). Osmanlı topraklarında ticaret potansiyelini zamanla geliştiren Felemenk devleti ile siyasi ilişkiler daha geç bir tarihte XVII. yüzyılda kuruldu (Nazır, 2010, s. 433-439; Aslan, 2012, s. 32).

Osmanlı yöneticileri Felemenkler ile ortak düşman İspanya'ya karşı işbirliği yapılabileceğini fark etmişlerdi. Zira Felemenkler de bağımsızlıklarını elde etmek için İspanya ve Habsburglara karşı mücadele vermekte idiler. Felemenklerin deniz gücü iyi durumdaydı ve Akdeniz'deki varlığı İspanya'ya karşı bir güç oluşturabilirdi. Bu kapsamda Osmanlı yöneticileri Akdeniz'deki çıkarları doğrultusunda Hollanda'nın ilk büyükelçisi Cornelius Haga'yı Osmanlı topraklarına davet etti. 1612'de Felemenklere ilk ahitnâme verildi. Bu ahitnâmeyle Felemenk-Osmanlı ilişkileri resmî bir boyut kazandı. Hatta Osmanlı Devleti, Felemenk Devleti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk devlet oldu. Bu tarihten sonra Felemenk Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki

siyasî ve iktisadî ilişkiler gelişti (Özdemir ve Genç, 2023, s. 467). Felemenk tebaasından olan tüccarlar İstanbul, İzmir gibi liman şehirlerine yerleşmeye başladı.

İzmir, XIX. yüzyıl boyunca göz alıcı bir gelişmeye sahne oldu. İzmir'in nüfusu üç kat arttı. Müslüman olmayan azınlıkların yanında yabancı nüfus da şehre yerleşmeye başladı. Avrupa'nın iktisadî ve kültürel yayılışı bu sürece eşlik etti (Georgeon, 2019, s.681-683). İzmir ve çevresinde levantenlerin faaliyetleri yeni kurumların oluşmasına neden oldu. Levant ticaretinin gelişmesiyle birlikte bu ülkelerin tüccar aileleri Osmanlı topraklarına yerleşti. Osmanlı topraklarında Avrupalı devletlere ait kişisel mülkler ile birlikte kilise ve mezarlık gibi dinî ve ruhanî müesseseler arttı. Bunun yanında hastaneler inşa edildi (Goffman, 1995, s. 84-85). M. Kütükoğlu'nun 1840'lı yıllarda İzmir'e ait temettü defterlerinde tespit ettiğine göre Felemenk tebaasına ait defterlerde 34 hane reisi bulunmakta idi. Felemenk tebaası nüfus bakımından İzmir'deki yabancı nüfus arasında onuncu, emlak bakımından ise altıncı sırada yer aldı. Felemenk konsoloshanesince kullanılan konak ise konsoloshaneye aitti (Kütükoğlu, 1999, s. 759-770).

İzmir'in gelişimine uygun olarak Felemenk tebaasının sahip olduğu müesseseler revize edilerek koşullara uyum sağladı. Mesela 23 Temmuz 1867 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere İzmir şehir içine cenaze defni men edilmişti. Bu durumda Felemenk tebaasına mahsus olup şehir içinde bulunan mezarlığa defin işlemi yapılamayacaktı. Bu karar üzerine Felemenk Sefareti, Osmanlı makamlarına gönderdiği yazıda İzmir'de Felemenk tebaasına mensup kişilerin cenazelerinin şehrin içinde bulunan mezarlığa defin işlemi yapılamayacağından şehrin dışında münasip bir alanın Felemenk mezarlığı olarak tahsis edilmesini talep etti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, İzmir'de bulunan İngiltere ve Felemenk devletleri tebaası ile Osmanlı tebaasından bulunan Protestanlar için dokuz dönüm yeni mezarlık yeri tahsis etti (BOA, C.HR, 18/868, 21 Rebiulevvel 1284).

Keza İzmir'in en eski yapılarından olup 1675'te Hollandalı gemicilere hizmet etmek için Hollanda kralının himayesinde ve Kalvinist Kilisesi'nin idaresinde Felemenk Hastanesi kurulmuştu. Söz konusu hastane XIX. yüzyılda tamir edilerek genişletildi. 1908'de hastane bir restorasyon geçirdi. Rum İstipalyası sokağında bulunan hastanenin genişletilme çabaları çerçevesinde hastanenin üst katındaki kilise kaldırıldı ve kilise için ek bir bina yapıldı. Hastanenin gerisinde bulunan mezarlığın sonunda kargir bir kilise inşaatına ruhsat verildi. Genişletilecek hastanenin ve yeniden yapılacak kilisenin masrafları İzmir ve Amsterdam'da müteşekkil hayır cemiyetleri tarafından karşılanacaktı. Ayrıca İzmir'de bulunan Hristiyan ahaliden de yardım alınacaktı. Yenilenen hastaneye *Wilhelminal Hospital* adı verildi. Ancak hastane 1922'de İzmir'deki büyük yangında tahrip oldu (BCA, 30.10.0.0/17.98.5, 21.12.1925; Akdulum, 2020, s. 76-78). Bu yangın sırasında kilise ve mezarlıklarda da tahribat yaşandı.

Çalışmada Lozan görüşmeleri sürecinde Felemenk Sefareti'nin İzmir'de bulunan kilise ve mezarlıklarına Türkler tarafından saldırıldığına yönelik iddialar irdelenmiştir. Ayrıca bu iddiaların gerçekliği değerlendirilerek TBMM Hükümetinin söz konusu iddialar karşısında ürettiği çözümler ele alınmıştır.

Lozan Konferansı'nın İlk Devresinde Felemenk Devleti'nin Tutumu

Büyük Taarruz'un kazanılmasının ardından İzmir'in istirdadı sürecinde çıkan yangın ve Yunan kuvvetlerinin firarı sırasında Müttefik devletlerin ve Felemenk Sefareti'nin kilise ve mezarlıklarında tahribat oluştu. Tahribe uğrayan mezarlıklar belediye tarafından hemen tamir edildi. Tamiratın ardından mezarlıktaki bazı kabirlere saldırı oldu ancak saldırıyı gerçekleştiren 15 kişi yakalanarak gerekli ceza verildi (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339).

Bu arada Hollanda basınında İzmir'deki yangın ve yıkımlarla ilgili haberler yer aldı. Özellikle Yunanların yıkıcı ve kanlı bir geri çekilme hareketına girişmeleri Hollanda kamuoyunda kötü bir izlenim oluşturdu. Ancak yine de Avrupa basınıının büyük bir bölümü anti-Türk yayımlar

yapmaya ve geleneksel bir propaganda olarak “*Türk mezalimini*” öne çıkarmakta mahir davrandı. Hollanda, 14 Eylül 1922’de İngiliz gazetesi *Daily Mail*’in verdiği bir haberle sarsıldı. Söz konusu gazetede Hollandalı olup İzmir Buca’da ikamet eden ve *De Jong* ailesine mensup yaşlı çiftin katledildiğine ilişkin haberler vardı. *Daily Mail* olayın suçlusu olarak disiplinsiz davranan Türk süvarilerini gösteriyordu. Bu durum Hollanda kamuoyunda Türklere karşı olumsuz bir izlenim oluşturdu. Bu olayın ardından Hollanda basını İzmir’deki Hollanda cemaatinin geleceği ile ilgili haberler yapmaya başladı. Gazetelerde İzmir’de Hollanda cemaatinin 150 üyesini taşıyan Hollanda Kraliyet Vapur Şirketi’nin 24 Eylül’de İstanbul’a ulaştığı bilgisi paylaşılıyordu. İzmir’de ve diğer bölgelerde bulunan Hollanda uyrukluların geleceğinden endişe ediliyordu. Hatta Hollanda gazetesi olan ve liberal bir çizgiye sahip *Algemeent Handelsblad*’ın Türkiye muhabiri George Nypels, Eylül’ün sonunda İzmir ve çevresindeki Hollandalıların kayıpları hakkında bilgiler verdi. Buna göre Messrs Van Der Zee’nin mermer sarayı, sahil bölgesinde bulunan Hollanda nakliye acentaları, Alfred Van Der Zee’nin özel mülkü, Hollanda ulusal ticaret firması *Henri Sperco et Fils*’in bürosu ve Willy Speco’nun meskeni zarar görmüştü. Öte yandan gazetelerde İzmir’deki Hollandalılar ve mülkleri sayılarak buraların da zarar görebileceği endişesi paylaşılmakta idi (De Groot, 2008, s. 204-205). Bununla birlikte Hollanda basınında Kemalistlerin Türkiye’nin gerçek ve yasal yöneticileri olduklarına dair genel bir kabul vardı ve Lozan’da toplanacak konferansa dair büyük bir merak söz konusuydu.

Lozan görüşmeleri başladığı sırada Hollanda’nın konferansta temsilcisi bulunmuyordu. Ancak Lozan Konferansı’nda “*yabancılara uygulanacak rejim*” hususunun görüşülmesi sırasında Hollanda temsilcisi oturumlara katılmıştı. Bu anlamda Lozan görüşmelerinde Hollanda’yı M. M. Jonckheer Van Panhuys, Dr. Kramers ve Baud temsil ediyordu. Birinci alt komisyonun yerleşme hakkı ve yargı rejimi bakımından yabancılara durumuna yönelik yapılan ve 7 Aralık 1922 saat 11.00’da başlayan görüşmelerde Hollanda temsilcileri hazır bulundu (Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, 2001, s. 77). Alt komisyonun çalışma programı belirlendikten sonra Belçika, İspanya, Hollanda, Danimarka, Norveç ve İsveç temsilcileri konuşmalar yaptı. Hollanda’nın İsviçre’deki Ortaelçisi M. Van Panhuys şunları dile getirdi;

“Türkiye’de yabancılara uygulanan rejim, bugüne kadar bütün devletlerin uyruklarına, tümüyle aynı haklar, aynı ayrıcalıklar ve aynı ödevler sağlayacak biçimde bir örneklik ve birbirine bağımlılık niteliğine bürünmüştür. Bundan şu sonuç çıkmaktadır: söz konusu rejimde yapılacak herhangi bir değişikliğin tepkilerini, her devlet, kendi çıkarları bakımından duyacaktır. Türkiye’deki yabancılara durumu bu komisyondaki görüşmelerin konusu olduğuna göre, Hollanda Hükümeti, sözü geçen komisyonda haklarını ve çıkarlarını savunmak ve görüşmeleri izlemek olanağının kendisine verilmiş olmasını büyük bir memnurlukla karşılamaktadır.

Hollanda’nın Türkiye’deki çıkarları yüzyıllarca eskidir; varlıklarını antlaşmalara borçlu olan Doğu’daki (Levant) Hollanda toplulukları pek önemli bir gelişme göstermişlerdir. Hollanda’nın Türkiye’de önemli ticaret ve maliye işletmeleriyle birçok gemicilik işletmeleri vardır. Ticaret alanındaki bu mutlu gelişme, Türkiye ile Hollanda arasında her zaman var olmuş çok iyi ilişkiler yüzünden gerçekleşebilmiştir. Hükümetim bu ilişkileri sürdürmeğe pek isteklidir, yeter ki Türk hükümeti buna imkân vermek istesin. Hollanda’nın yapacağı işbirliğinin, bizi uğraştıran sorunun, söz konusu bütün çıkarları bağdaştıracak biçimde bir çözüme bağlanmasına katkıda bulunacağı umudunu açıklarken, Hükümetimin duygularını dile getirdiğim kanısındayım” (Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, 2001, s. 81).

M. Van Panhuys’un konuşmasından da anlaşılacağı üzere Hollanda, Türkiye’de çok eskiye dayalı ticari ve mali çıkarlarını devam ettirmek istiyordu. Hollanda bu ilişkileri karşılıklı

çıklarları bağdaştırarak sürdürme niyetinde idi. Yeter ki Türk Hükümeti buna imkân vermek istesin.

Hollanda basını Lozan Konferansı'nı baştan itibaren yakından takip etti. Örneğin *Handelsblad*'ın muhabiri George Nypels oturumları dikkatle izledi, Türk delegasyon heyetinden Rıza Nur ile yakın bir temas sağlamaya çalıştı. Nypels, Lozan görüşmelerine katılan iki temsilciyi kapitülasyonların lağvı için pazarlığa oturmalarından kaynaklı olarak eleştirmişti. Konferans genel olarak kapitülasyonlar konusunda anlaşılacağı için kilitlenmişti. Nypels bu husustaki hayal kırıklığını paylaşmış ve 2 Şubat 1923'te henüz Lozan Konferansı'nın resmi oturumları sona ermeden Lozan'dan ayrılmıştı.

Felemenk Sefareti'nin Mezarlıkların Tahribine İlişkin Şikayetleri

Lozan Konferansı'nın ilk dönemi kesintiye uğradığında Hollanda da diğer Avrupalı devletler gibi Lozan'daki krizin son aşamasında bir hamle yaptı. Hollanda bayrağını göstermek ve Hollandalılara koruma önermek maksadıyla Türkiye'ye bir savaş gemisi gönderdi (De Groot, 2008, s. 206-207). Ancak anlaşılan o ki Hollanda sadece savaş gemisi göndermekle kalmayacak, bölgedeki Hollandalıları korumak ve Hollanda varlığını görünür kılmak maksadıyla Felemenk mezarlıklarına ve kiliselerine saldırı iddialarını da gündeme taşıyacaktı.

Nitekim Felemenk Sefareti, 3 Mart 1923 tarihinde Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'e gönderdiği notada, Felemenk kilise ve mezarlıklarına yeni bir saldırı düzenlendiğine yönelik bir şikayette bulundu. Bu şikayet üzerine Adnan Bey hemen harekete geçerek aynı tarihte durumu TBMM Hariciye Vekaletine bildirdi. Anılan yazıda daha önceki uygulamalara atıfta bulunularak İzmir Felemenk Konsolosunun müracaatı üzerine İzmir yangını sırasında harap olan Felemenk Protestan Kilisesinin mahalli memurlar tarafından tamir edildiği hatırlatılmakta idi. O dönemde kilise ve mezarlıklara tekrar bir saldırı olmaması için bir nöbetçi görevlendirildiği de ifade ediliyordu. Ancak Adnan Bey'in Felemenk Sefareti'nin verdiği bilgiye dayanarak belirttiğine göre bilahare kilise ve mezarlıklarda bulunan nöbetçiler salıverilmişti. Mezarlık ve kilisede bekçi bulunmaması yeni bir saldırı iddiasını gündeme getirmişti. Zira iddiaya göre dört mezar yeniden tecavüze uğramıştı ve bir mermer haç kırılmıştı. Bununla birlikte kilisede de tahribat söz konusu idi. Felemenk Sefareti tarafından Adnan Bey'e gönderilen notada saldırının olduğu dönemde mahalli memurlar tarafından icra edilen teşebbüslerden bir sonuç çıkmadığı da dile getirilmekte idi. Sefaret, bu gibi olumsuzlukların yeniden yaşanmaması için gerekli önlemlerin alınmasını talep etti (BOA, HR.İM, 41/24, 003, 3 Mart 1339; BOA, HR.İM, 16/86, 3 Mart 1923). Burada Felemenk Sefareti üç önemli şikayet dile getirmişti.

1-Felemenk mezarlıkları İzmir'in istirdadı sırasında zarar görmüştü ve kilise ve mezarlığın tekrar zarar görmemesi için buraya bir nöbetçi tayin edilmişti. Ancak konulan nöbetçi, zabitanın emriyle salıverilmişti.

2-Mezarlıkta ve kilisede yeni bir tahribat vardı. Dört adet mezar yeniden tecavüze uğramıştı ve bir mermer haç kırılmıştı. Bir haç ve sandık ise çalınmıştı. Bununla birlikte kilisede de tahribat söz konusu idi.

3-Mezarlıkta bulunan dinî kitap satılmıştı (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339).

Adnan Bey, son derece hassas bir konu olan mezarlık ve kilise gibi dinî müesseselere saldırı iddialarının büyümesinden endişeliydi. Nitekim Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda bu hususu dile getirdi. Söz konusu durumun Felemenk Hükümeti nezdinde büyük tesir yaratacağını dillendirilerek olayın neticesinin kendisine bir an evvel bildirilmesini istedi. İzmir'de Hristiyan ve ecebî mezarlıklarına vaki olan bu gibi tecavüzlere dair İzmir'deki yabancı sefaretlerden mükerreren şikayet aldığı da sözlerine eklemişti. Bu olumsuz durumun Avrupa ve Hristiyan aleminde yaratacağı vahamet göz önünde bulundurulmalıydı. Zira manevî müesseselere sistematik saldırı yapıldığına ilişkin iddiaların izahı mümkün olmayabilirdi. Bu nedenle

meseyle ilgili katı tedbirlerin ivedilikle alınmasının gerekli ve önemli olduğunu bildirdi (BOA, HR.İM, 41/24, 003, 3 Mart 1339; BOA, HR.İM, 16/86, 3 Mart 1923).

Söz konusu şikayet, Felemenk konsolosluğu tarafından İzmir vilayetine de gönderilmiş idi. Vilayet olayın incelenmesi için bir polis müdürü görevlendirdi ve konsolosluktan bir tercüman da polis müdürünün yanında olay yerinde bulundu. Türk makamları tarafından yapılan inceleme neticesinde mezarlığa saldırı olmadığı değerlendirildi. Mezarlıkta bir karışıklık vardı ancak bu karışıklık saldırıdan kaynaklı değildi. Daha evvel yapılan tamirat sırasında bazı yerlerin iyi tamir edilememesinden kaynaklı olarak bir kısım mezar kapaklarının yerinden oynamış olduğu anlaşılıyordu. Yerde bulunduğu görülen mermer haçın daha evvel tamirat esnasında da kırık olarak yerde bulunduğu burada çalışan amelelerin ifadelerinden anlaşılıyordu. Dolayısıyla mezarlığa tekrar bir saldırı yapıldığına dair bir alamet bulunmadığı kanaatine varıldı. Hatta Felemenk Sefareti'nin mezarlıkta bulunan dinî kitabın satıldığına yönelik iddiasının da doğru olmadığı tespit edildi. Çünkü kitap yerli yerinde duruyordu. Konsolos tarafından çalındığı ifade edilen haçın yerinde olduğu ve sandığın ise sıradan bir çekmece olup ihbardan üç hafta önce çalındığı halde polise malumat verilmediği sefaret tercümanı tarafından itiraf edilmişti (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339). Kilise bekçisinin zabıtaca kaldırıldığına dair olan beyanatının da gerçeğe aykırı olduğu ve bu konuda gerek bekçi ve gerekse konsoloshane tercümanının açık beyanlarının olduğu ifade edildi (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339).

12 Mart 1923'te İsmet Paşa bu incelemeleri ve sonucu içeren mektubu Adnan Bey'e gönderdi. İsmet Paşa, neticede hakikatin Felemenk Sefareti'nin iddialarıyla örtüşmediğini bildiriyordu. Ayrıca inceleme sonucunun İzmir'deki Felemenk Sefareti'ne bildirildiği de ifade ediliyordu. Mezarlık alanında kendi bekçileri olmakla beraber tedbir olması açısından o tarafın güvenlik altına alınacağını da sözlerine eklemekte idi. İsmet Paşa, İzmir vilayetinin gönderdiği rapora dayalı olarak Felemenk Sefareti'ne bilgi verilmesini istedi (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339). Adnan Bey, yapılan inceleme sonucunu Felemenk Sefareti'ne bildirdi.

Felemenk Sefareti, TBMM Hükümeti adına verilen cevaptan tatmin olmamıştı. Sefaret kilise ve mezarlığa yeni bir saldırının yapılmış olduğuna inanıyor ve Türk Hükümetinin kilise ve mezarlıkta tahribat olmadığına ilişkin açıklamalarına itiraz ediyordu. Nitekim Sefaret bu itirazını 7 Nisan 1923'te Adnan Bey'e iletmişti. Adnan Bey, Felemenk Sefareti'nin itirazını 15 Nisan 1923'te Hariciye Vekaletine bildirdi (BOA, HR.İM, 41/24, 004, 15 Nisan 1339). Sefaretin itirazı şu şekilde idi;

“Smyrna'daki Hollanda Kilisesi ve Mezarlığı

7 Nisan 1923'te Konstantinopolis

Bay Temsilci,

Ekselansları, 18 Mart, No. 1107-21 sayılı notunda, Smyrna'daki kiliseye ve Hollanda mezarlığına verilen zarar hakkında bana bilgi verilmişti. Bu bilgi, Smyrna Emniyet Müdürü tarafından yerel makamlarca atılan adımlara karşılık olarak geçen 24 Şubat'ta Hollanda Başkonsolosuna verilen bir raporun içeriğiyle örtüşmektedir. Ancak Bay Lamping, bu raporun, temsilcisinin polis müdürü eşliğinde yaptığı teftiş ziyareti sırasında olay yerinde gözlemlenen gerçeklerle uyuşmadığını kaydetti. Ekselansları, Bay Lamping'in Smyrna Valisi'ne bu amaçla yazdığı metni ekte sunuyorum. Bu mektubu okuyarak durumu kendiniz değerlendirebilirsiniz. Bu şartlar altında, ne yazık ki, emir gereği bunları bildirmek zorundayım. Hükümetim, Kraliçe Hükümetinin söz konusu tahribattan bundan böyle Türk makamlarını sorumlu tutacağını Ekselanslarına bildirmek ve sadece yeni olayların kesin olarak önlenmesi amacıyla tedbirlerin alınmasını sağlamak için Ekselanslarının hayırsever aracısına tekrar başvurmak durumundayım. Smyrna'daki Hollanda kurumlarına yönelik saldırıların engellenmesi ve aynı

zamanda gerekli onarımların da bir an önce yapılması gerekmektedir. Talebimle ilgili olabilecek takip hakkında beni mümkün olan en kısa sürede Hükümetimi bilgilendirecek bir konuma getirirseniz minnettar olurum. Bay Temsilci, en yüksek saygımın güvencesini kabul edin. Bay Hekeerem Reyes. Ekselansları Dr. Adnan Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İstanbul Temsilcisi” (BOA, HR.İM, 41/24, 005, 7 Nisan 1923).

Olay sadece bundan ibaret değildi. Hollanda Sefareti’nden Adnan Bey’e gönderilen 4 Mayıs 1923 tarihli diğer bir notada ise İzmir Hançeşme’de bulunan Hollanda mezarlığına saldırı iddiaları dillendirilmekte idi. Söz konusu notada Ekselansları Baron de Welderen Rengers’ın 7 Nisan tarihli ve 994 sayılı notasını müteakiben, Hollanda elçisinin TBMM Hükümetinin İstanbul’daki temsilcisini bilgilendirdiği ifade edilmekte idi. Yazının devamında İstanbul Başkonsolosunun 18 Nisan’da İzmir yakınlarındaki Hançeşme’deki Hollanda mezarlığını ziyaret etmiş olduğu dillendirilmekte idi. Bu ziyaret sırasında üç mezarın tahrip olduğu ve burada bir heykelin yanı sıra belirli sayıda haçın hasar gördüğü tespit edilmişti. Bunun üzerine Başkonsolos aynı yerde bulunan Katolik mezarlığını da ziyaret etmişti. Çünkü Bay Lamping, İzmir’deki Avusturya ve Macar çıkarlarının korunmasından da sorumlu idi. Burada Avusturyalı ve Macar denizcilerin kalıntıları içeren mezarın da ihlal edildiği görülmüştü. Mezarlıkta bulunan bronz anıtın vazoları, iki direği ve kapısı kaldırılmıştı. Bay Lamping mezarlığın şehirden biraz uzakta bulunması nedeniyle bu hasarın oluştuğu tarihin kesin olarak belirlenemediğini de rapor etmişti. Elçilik, Hollanda, Avusturya ve Macaristan Hükümetlerini bu yeni durumdan haberdar etti. Hollanda elçiliği, Ankara Hükümetinin dikkatini bu olaya çekmek için Adnan Bey’e durumu iletti. Kendi hükümetini konuyla ilgili bilgilendirmek için Türkiye’nin meseleyle ilgili tutumunu belirten cevabını bildirmesini istedi (BOA, HR.İM, 41/24, 13, 4 Mayıs 1923).

Felemenk Sefareti’nin ısrarı üzerine Adnan Bey yeniden harekete geçti ve daha önce göndermiş olduğu yazıya ekli olarak 15 Mayıs 1923’te Hariciye Vekaletine bir yazı daha gönderdi. Söz konusu yazıda İzmir’de Hançeşme’de bulunan Felemenk mezarlığında yapılan tahribata dair Felemenk Sefareti tarafından bildirilen takrir-i şifahi hakkında bilgi verdi (BOA, HR.İM, 41/24, 12, 15 Mayıs 1339).

Felemenk Sefareti mezarlık ve kiliselere saldırı olduğunu ifade ederken TBMM Hükümeti mezarlık saldırılarının son döneme ait olmadığı tezini savunuyordu. Ankara Hükümeti bu tahribatın daha önceden yapıldığını iddia ederek mezarlıkların korunması ve tamiri için gerekli önlemlerin alınacağını sefarete bildirmişti (BOA, HR.İM, 41/8, 034, 12 Mart 1339).

Felemenk Sefareti’nin bu iddiaları devam ederken Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923’te imzalandı. Hollanda basını Lozan Konferansı’nı yakından takip etmişti ve imzalanan antlaşmaya da aynı oranda ilgi gösterdi. Hollanda basınındaki genel intiba “*Türkiye’nin müttefikler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak konferanstan zaferle çıktığı*” şeklinde idi. *Haagsche Post* gazetesi “*yeni bir yaşam kazanmış Türkiye’nin, eskiye nazaran mevcut durumda Boğazlar’da daha güçlü bir duruma geldiğine*” vurgu yapılmıştı, *Niwe Rotterdamsche Currant* ise “*Türkiye yeni bir kara ve deniz gücü olarak ve Sovyet Rusya ile birlikte, Levantta ve İngiltere’nin Hindistan yolu üzerinde güçlü bir duruma gelecektir*” yorumunu yapmıştı. *Het Volk* gazetesi Lozan Antlaşması’nı “*elastik*” olarak nitelendirerek, antlaşmasının “*Avrupalı diplomatlara uykusuz geceler geçirtmeye devam edeceğini*” belirtmişti. *Vonderland* gazetesi ise antlaşmayı, Paris Barış Antlaşmasında “*gedikler açması*” nedeniyle olumlu karşılamıştı. *Handelsblad* gazetesi ise barışın tahsis edilmesi açısından Lozan Antlaşması’nın imzalanmasını iyi karşılamış, antlaşmanın Türkler açısından son derece önemli olduğuna vurgu yapmıştır. Bununla birlikte *Times* muhabirinin iddia ettiği gibi Lozan’ın Türkler tarafından dikte ettirildiği görüşünü reddetmiştir. Gazete aynı zamanda “*mağlup durumda olan Türkiye’nin galip tarafı geçmesinin sömürge halkları için zafer getirici bir örnek teşkil edeceği*” şeklinde kaygılarını da dile getirmiştir (Sonyel, 2008, s. 2010-2011).

Cumhuriyet'in İlanından Sonra Hollanda İle Ticari İlişkilerin Tesisi

Mezarlık saldırılarına yönelik meseleler zaman içerisinde sönümlendi. Cumhuriyet kurulduktan sonra Hollanda (Felemenk) Hükümeti ile ilişkiler ticari alanda yoğunlaşmaya başladı. Nitekim 13 Ocak 1926 tarihli Bakanlar Kurulunda Belçika ve Hollanda devletleriyle ticaret müzakerelerine derhal başlanması için Hariciye Vekaletine yetki verildi (BCA, 30-18-1-1/17-83-3, 13.01.1926). Türkiye-Hollanda arasındaki ticari ilişkiler Türk ordusunun ihtiyaçları açısından da önem arz ediyordu. Ordunun ihtiyaç duyduğu mühimmatın ivedilikle temin edilmesi şarttı. Bu kapsamda Bakanlar Kurulunun 11 Mayıs 1926'da yaptığı toplantıda ordunun ihtiyacı için tedarikine lüzum görülen 80 milyon merminin Hollanda ve Norveç fabrikalarından satın alınmasına karar verildi. Bu meyanda Hollanda'da bulunan Hirbenzğ şirketinden 40 milyon mermi alınacaktı. Geri kalan kısmı ise Norveç'teki Ofos fabrikasından temin edilecekti (BCA, 30-18-1-1/19-33-18, 11 Mayıs 1926).

1926'dan itibaren Hollanda ve bağlı sömürgelerinde de geçerli olmak üzere Modüs Vivendi şeklinde geçici ticaret antlaşmaları imzalandı (BCA, 30-18-1-1/19-29-4, 6 Mayıs 1926; Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 561/223634 - 216923 - 8, 12 Ağustos 1926). Hollanda ile ilişkiler 1929'dan itibaren yoğunlaştı. Modus Vivendi Antlaşması 6 Şubat 1929'da Bakanlar Kurulu kararıyla yeniden uzatıldı (BCA, 30-18-1-2/1-14-39, 6 Şubat 1929). Aynı yıl içinde Hollanda ile Ticaret ve Seyrû Sefain Mukavelesi imzalandı (BCA, 30-18-1-2/2-20-10, 3 Nisan 1929). Anılan sözleşmenin ardından onu tamamlar nitelikte Türkiye'yi temsilen Şevki Bey tarafından imzalanan İkamet Mukavelesini aktedildi (BCA, 30-18-1-2/4-34-2, 12 Haziran 1929).

Türkiye ile Hollanda Hükümeti arasında ticari ilişkilerin yoğunlaştığı dönemde ilginç bir hadise gerçekleşti. Hollanda (Felemenk) Hükümetine ait bir uçak Türk hava sahasında izinli olarak uçmakta iken motorlarından birinde meydana gelen arıza nedeniyle Boğaziçi'nde Büyükdere civarında düştü. Fokker PH-AGM markalı tayyare için Türk memurlar ivedilikle gerekli önlemleri aldı. Hollanda Hükümeti bu önlemlerden dolayı Türk Hükümetine teşekkürlerini ilettili (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 534/ 37634-151033-3, 5 Kasım 1929).

Cumhuriyet döneminde denizcilik alanında da Hollanda ile işbirliğine gidildi. 29 Ocak 1930 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla denizaltı gemileri için Hollanda'dan alınmasına gerek duyulan muhtelif cinsteki yedek eşyanın satın alınmasına karar verildi (BCA, 30-18-1-2/8-4-18, 29.01.1930). Ayrıca denizaltı gemilerinin akümülatörlerinin yapımını takip etmek için Almanya ve Hollanda'ya askeri personel de gönderildi (BCA, 30-18-1-2/14-70-9, 22 Ekim 1930).

SONUÇ

Lozan Konferansı ve bu süreçte yaşanan gelişmeler birbirine bağlı birçok siyasi gelişmeye dayanır. TBMM Hükümeti, Misak-ı Milli ile saptanmış amaçlarına ulaşmaya çalışırken, Avrupalı devletler ise Cihan Harbi'nin getirdiği statüko sonucunda siyasi ve ticari kazanımlarını sürdürmek için askeri alanda yıkamadıkları milli direnci diplomatik bir çatışma alanı yaratarak sarsmaya çalıştı. Zira Milli Mücadelenin kazanılması İngiltere ve Fransa'nın Yakın Doğu'daki saygınlığına önemli bir darbe indirmişti. Üstelik Mustafa Kemal Paşa bu sonucu sadece askeri olarak değil diplomatik olarak da sağlamıştı. Müttefik devletlerin birbirlerine karşı rekabetinden yararlanarak Sakarya Savaşı sonrasında Fransa ile Ankara Antlaşması'nı imzalaması bu iki gücü birbirinden kopardı.

Büyük Zafer'in kazanılmasının ardından Müttefikler, Türkiye ile barış masasına oturmadan evvel Anadolu'daki siyasi ve iktisadi çıkarlarını sürdürmek maksadıyla kendi aralarında bir birlik sağlama çabası içerisine girmişti. Çünkü Lozan Konferansı'nda I. Dünya Savaşı'nın mağlup devletinin karşılığında galip devlet olarak durması ziyadesiyle rahatsızlık veriyordu. Bu amaçla Türkiye'yi uluslararası alanda zora sokacak küçük hadiseler gündeme taşındı. Böylece Türkiye'ye yeterli oranda baskı oluşturacak kanallar harekete geçirilmiş olacaktı. Bu meyanda

Avrupalı devletler Türkiye'deki mezarlıklarına saldırı iddialarını uluslararası kamuoyuna taşıma çabası içerisine girdi.

Arşiv kaynaklarından elde edilen veriler 20 Kasım 1922'de Lozan görüşmelerinin başlamasının ardından başta İngiltere olmak üzere Müttefik devletlerin, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yer alan mezarlık ve kiliseler gibi dinî ve ruhanî müesseselerine saldırıldığına ilişkin iddialar ortaya attıklarını göstermektedir. Sadece Müttefik devletler değil Felemenk Devleti gibi tarafsız devletler de kendi güçlerini göstermek ve İzmir ve çevresindeki tebaasının güvenliğini sağlamak bahanesiyle mezarlıklara saldırı iddialarını dillendirmeye başladı. Söz konusu iddialar Büyük Zafer'in kazanılmasının ardından sıklıkla gündeme getirilmişti.

Belgeler saldırıların İzmir'in istirdadı sırasında yangın ve tahliye esnasında yaşanan kargaşadan kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır. TBMM Hükümeti mezarlık ve kilise gibi son derece hassas ve uluslararası alanda Türkiye'yi zor durumda bırakacak bu meseleye ciddiyle eğilmiş ve yapılan incelemeler sonucunda elde edilen bilgileri Müttefik devletlerle paylaştı. Hatta tahrip olan mezarlar belediye tarafından tamir edildi.

İroniktir ki Felemenk Sefareti, Lozan Konferansı kesintiye uğradığı dönemde de mezarlıklara saldırı iddialarını yeniden gündeme getirdi. Mart 1923'te Felemenk Sefareti'nin İzmir Konsolosluğu İzmir Hançeşme'de bulunan Felemenk mezarlığına saldırıldığına ilişkin yeni bir iddia ortaya attı. Ancak Türk Hükümeti tarafından yapılan inceleme sonucunda mezarlığa yeni bir saldırının olmadığı, mezarlıkta bulunan dağınıklığın tamirattan kaynaklı olduğu değerlendirildi. Türk tarafının bu açıklaması Felemenk Sefareti tarafından kabul edilmeyince karşılıklı bir diplomatik gerginlik yaşandı. Felemenk Sefareti yeni bir saldırı olduğu iddiasını sürdürdü ve buna kanıt olarak Felemenk yetkilisi Lamping'in mezarlıkla ilgili raporunu gösterdi.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı süreçte mezarlıklara saldırı iddialarının yeniden dillendirilmesi tesadüf değildi. Bu iddialar Türkiye'ye karşı baskı oluşturma amacını da taşıyordu. Konferans kesintiye uğradığında Hollanda da Lozan'daki krizin son aşamasında bir hamle yaptı. Hollanda bayrağını göstermek ve Hollandalılara koruma önermek maksadıyla Türkiye'ye bir savaş gemisi gönderdi. Ancak anlaşılan o ki Hollanda sadece savaş gemisi göndermekle kalmadı. Bölgedeki Hollandalıları korumak ve Hollanda varlığını görünür kılmak maksadıyla Felemenk mezarlıklarına ve kiliselerine saldırı iddialarını gündeme getirdi. Lozan Konferansı başladıktan sonra Nisan ve Mayıs aylarında da Hollandalı yetkililer mezarlıklarına saldırıldığını iddia etse de Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte bu iddialar bir süre sonra sona erdi. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkiler olumlu bir ivme kazandı.

KAYNAKÇA

- AKDULUM, T. (2020). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de Açılan Yabancı Hastaneler*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ASLAN, S. (2012). *Akdeniz'de Cezayir Korsanlığı*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BCA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi) 30.10.0/17.98.5, 21.12.1925/12 Kanunuevvel 1341.

- BCA, 30-18-1-1/17-83-3, 13.01.1926.
- BCA, 30-18-1-1/19-29-4, 6 Mayıs 1926.
- BCA, 30-18-1-1/19-33-18, 11 Mayıs 1926.
- BCA, 30-18-1-2/1-14-39, 6 Şubat 1929.
- BCA, 30-18-1-2/14-70-9, 22 Ekim 1930.
- BCA, 30-18-1-2/2-20-10, 3 Nisan 1929.
- BCA, 30-18-1-2/4-34-2, 12 Haziran 1929.
- BCA, 30-18-1-2/8-4-18, 29.01.1930.
- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi), C.HR (Cevdet Hariciye) 18/868, 21 Rebiulevvel 1284.
- BOA, HR.İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı) 41/8, 034, 12 Mart 1339.
- BOA, HR.İM, 16/86, 3 Mart 1923.
- BOA, HR.İM, 41/24, 003, 3 Mart 1339.
- BOA, HR.İM, 41/24, 004, 15 Nisan 1339.
- BOA, HR.İM, 41/24, 005, 7 Nisan 1923.
- BOA, HR.İM, 41/24, 12, 15 Mayıs 1339.
- BOA, HR.İM, 41/24, 13, 4 Mayıs 1923.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Kurum 534/Yer Bilgisi 37634-151033-3, 5 Kasım 1929.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Kurum 561/Yer Bilgisi 223634 - 216923 - 8, 12 Ağustos 1926.
- DE GROOT, A. H. (2008). Hollanda Basımında Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Milli Hareketi (1919-1923). *Kebikeç*, 25, s. 183-209.
- GEORGEON, F. (2019). *Son Canlanış (1878-1908)-Yüzyılın Dönemecinde Osmanlı Toplumunu, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. içinde (s. 671-685), Robert Mantran (yayın yönetmeni), Server Tanilli (çev.), 4. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.
- GOFFMAN, D. (1995). *İzmir ve Levanten Dünya*. Ayşe Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1999). İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa. *Belleten*, 63 (238), Aralık, 755-774.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*. Birinci Takım Cilt II, *İkinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları Yabancılarla Uygulanacak Rejim*. Seha L. Meray (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.

- NAZIR, B. (2010). Londra Sefiri Mehmed Emin Paşa'nın Felemenk (Hollanda) İzlenimleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (11) Spring, 438-444.
- ÖZDEMİR, S. ve GENÇ, S. (2023). Hollandalı Seyyah Pieter Van Woensel'in Hayatı, Eserleri ve Türklere Bakışı. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), (January), 462-493, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513529>.
- SONYEL, S. R. (2008). *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı (Yeni Belgelerle) 1918-1923*. Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- TURAN, T. (2007). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hollanda İlişkileri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.